

PROSLAVA 250. OBLJETNICE DOSELJAVANJA VEĆE SKUPINE BUNJEVACA (1686-1936)

Stevan Mačković

Bunjevci u jugoslavenskoj državi

Povod za ovu proslavu bilo je obilježavanje obljetnice doseljavanja i nastanjivanja Bunjevaca u Subotici. Iako tragova o njihovu postojanju na ovim prostorima ima i u ranijim vremenima, velika skupina Bunjevaca, predvođenih franjevcima i domaćim vojnim vođama, dolazi 1686. Dva i pol stoljeća od toga događaja, postojanja Bunjevaca na ovim prostorima, zasluživala su dostojno podsjećanje. U konkretnim društvenim okolnostima Subotice i Kraljevine Jugoslavije ta će proslava prerasti okvire prisjećanja na ta davna vremena i poslužiti će kao prigoda da se organiziranjem velike manifestacije, uz sudjelovanje mnogobrojnih gostiju i lokalnoga bunjevačkog življa, iskaže i manifestira dugo potiskivano, zatumljeno, hrvatstvo Bunjevaca.

Da bi se jasnije shvatila sama proslava, mora se uzeti u obzir i pratiti nekoliko ključnih elemenata koji određuju tadašnji položaj subotičkih, odnosno bačkih Hrvata. Samo u tom cjelokupnom ozračju može se razumjeti djelovanje i uloga do tada već afirmiranoga bunjevačkog tribuna Blaška Rajića¹ u pripremi i izvedbi te svetkovine.

Na prvom mjestu to da se taj dio hrvatskoga narodnoga korpusa, u nekoliko valova, od kojih je najveći bio upravo onaj 1686., naselio u Bačkoj i time ostao izvan teritorija povijesne hrvatske države. Sama ta činjenica što su tako bili zauzeli periferni položaj s obzirom na maticu hrvatskog naroda bitno će utjecati na cijelu potonju povijesnu sudbinu bačkih Bunjevaca i oblikovati ju.

I u to doba prožimanje bunjevštine i katoličanstva bilo je duboko i gotovo potpuno. Ono će se nastaviti i trajati tijekom idućih vremena. Crkva je uvijek bila najjače utočište Bunjevaca. Osim velike uloge koju je Crkva imala u svakodnevnom religioznom životu, svećenstvo je vodilo i usmjeravalo Bunjevce

¹ Blaško Rajić (Subotica, 1878.–1951.), svećenik, kulturni djelatnik, angažiran i na političkom polju, jedan od najistaknutijih bunjevačkih prvaka.

u nizu povijesnih događaja. Od misije koju su izveli bosanski franjevci u razdoblju tijekom XVI. i XVII. stoljeća, preko prosvjetiteljskog poleta nacionalnog preporoda koji u drugoj polovici XIX. stoljeća dobiva zamah zahvaljujući radu biskupa Ivana Antunovića i svećenika Paje Kujundžića, do angažiranja Blaška Rajića i biskupa Lajče Budanovića u društvenom životu u doba Kraljevine Jugoslavije.

Procesi asimilacije u okvirima Monarhije kao i Jugoslavije bili su permanentna opasnost za očuvanje samosvojnosti te relativno malobrojne skupine. Nacionalno sazrijevanje i osvještavanje tog etnikuma, unatoč nekoliko uspona i uzleta, tijekom cijelog razdoblja Monarhije nije bilo završeno. To je uz druge činitelje uvjetovalo da su Bunjevci dočekali i sudjelovali u prijelomnim trenucima ulazaka u novu državnu zajednicu, prvo Kraljevinu Srbiju a zatim Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, pomalo nespremno, uljuljkani u maticu »slavenskog« ujedinenja. A bez do kraja dovedenih i prepoznatljivijih, konkretnih rezultata na polju nacionalne afirmacije, bez atributa priznate nacije, samo s okvirima lokalnog imena – Bunjevci, pokazat će se to u nastupajućim godinama, oni su ostajali uskraćeni na polju svojega sveukupnog socijalnog postojanja i djelovanja.

S formiranjem Kraljevstva (Kraljevine od 1921.) Srba, Hrvata i Slovenaca, reguliranje nacionalnog pitanja postavilo se u sam temelj svih potonjih problema i teškoća s funkcioniranjem nove državne tvorevine. Rješenjima koja nisu u potpunosti bila u skladu s danim društvenim realnostima, nego su ih čak u nekim elementima pokušavala potpuno previdjeti, nije se ni moglo očekivati više uspjeha. Ustavnim formuliranjem ideje o jednom južnoslavenskom narodu s tri partikularna plemenska imena, koje će od Šestosiječanjske diktature 1929. prerasti u »integralno jugoslawenstvo«, i svakodnevnom praksom potvrđivanja takvih načela, primjenom državne sile u raznoraznim oblicima, samo je jačala negativna reakcija na njih.

Od 1918. iz srpskih centara moći, koristeći se svim pogodnostima političko-upravno-administrativne nadležnosti, započela je »nacionalizacija« Vojvodine.² Agrarna reforma i kolonizacija bile su najsnažnije poluge u njezinu ostvarivanju. Za Bunjevce ona nije nosila nikakve dobiti, naprotiv. Osim gubitaka na gospodarskoj razini ta je »nacionalizacija« nosila goleme opasnosti za njih na društveno-političkom planu i u borbi za očuvanje samosvojnosti. U političkoj praksi krajnji joj je cilj bilo približavanje i pripajanje Bunjevaca Srbima, odnosno jačanje fronte prema Mađarima i iredentističkim tonovima koji su dopirali iz Budimpešte, kao prijetećoj opasnosti za tu pograničnu regiju.

Time će se oni u jugoslavenskoj Kraljevini naći pred novim iskušenjima. Tragovi i posljedice mađarizacije još su se osjećali, a iz Beograda su snažno započeli puhati vjetrovi »srbizacije«. Međutim, ti pokušaji su samo generirali

² Taj je proces s manjim amplitudama trajao u cijelom razdoblju Kraljevine. Dobro obrazložene njegovih ciljeva dao je dr. Vladan Jojić u studiji *Nacionalizacija Bačke i Banata*, Novi Sad, 1931.

i izazivali otpore koji će tražiti i s vremenom nalaziti putove da se artikuliraju. Pristajanje uz vladajuće političke struje još je i nalazilo odjeka u nekim bunjevačkim krugovima, ali identifikacija sa srpskom nacionalnom ideologijom, utemeljenoj na pravoslavlju, nije imala šanse za uspjeh. Unatoč tomu što je administracija Bunjevce u mnogim slučajevima stavljala i statistički svrstavala u kategoriju »katolički Srbi«, bio je iznimno malen broj onih koji su se tako i javno deklarirali. Zato je znatno veće uspjehe požela blaža akcija – da Bunjevci ostanu vezani za svoje regionalno ime, ali što dalje od bilo kakvih veza s prohrvatskim elementima.

»Isticanje Hrvatsva u Subotici nije godilo ni Srbima ni vladinim krugovima. Oni su htjeli da Bunjevci i nadalje ostanu Bunjevci i da budu most između Srba i Hrvata za stvaranje Jugoslavenstva. Međutim Bunjevci su vidjeli da od njih hoće da naprave most zato da gaze po njemu.«³ S druge strane, znatno slabija, prema uložnim sredstvima a i zbog činjenice da je bački teritorij u administrativnoj podjeli bio podređen upravi iz Beograda, bila je ona nacionalna akcija sa strane Hrvatske. Tako je još početkom dvadesetih godina i broj Bunjevaca koji su manifestirali svoje hrvatstvo bio samo poput vrha ledenog brijega. Ta nacionalna inertnost Bunjevaca može se objasniti i snažnim tradicionalističkim mehanizmima koji su utvrđivali i okoštavali samu izvornu pripadnost bunjevačkom imenu, nasuprot neizgrađenim mehanizmima formiranja nacionalne svijesti o pripadnosti jednom narodu sa svim atributima koje on nosi sa sobom, koji po pravilu nastaju i djeluju samo uz određene socijalne preduvjete, dostignute kulturne, gospodarsko-ekonomske, političke i druge standarde. U uvjetima s početka dvadesetih godina, kada su golemu većinu bunjevačkog stanovništva činili slabo ili gotovo nikako obrazovani poljoprivrednici, rasuti po salašima, uz malen broj ostataka zemljišne aristokracije i veleposjednika, a s iznimno tankim građanskim slojem i malobrojnom inteligencijom, neprofiliranim političkim vodstvom, preduvjete i šanse za dominantnu prevagu hrvatske opcije, ali i njezinu neutralizaciju, utjecajima dirigiranim iz Beograda, bili su vrlo slabi. No, prilike će se promijeniti pa će s ulaskom u treće desetljeće opredijeljenost i vezanost Bunjevaca za hrvatstvo postati faktor s kojim su svi morali računati.

Stanje u uvjetima nove južnoslavenske državne tvorevine, kada su se Bunjevci našli pod izravnim upravnim i političko-ideološkim utjecajem Beograda, dovest će kod njihovih vođa, pa sukladno tomu i kod običnog puka, nakon kratkog razdoblja zanesenosti, prouzročena slomom Monarhije i forsiranim pripajanjem Srbiji, tj. ulaskom u novu državu, do polarizacije i postupnoga grupiranja u dva tabora, međusobno udaljena, gdjekad i čak dijametralno suprotstavljena.

Prvi je prihvaćao politiku što su je diktirale vodeće beogradske partije i Dvor, trudeći se da joj se što bolje prilagodi, slijedeći nametnute smjernice. A one su osim krutog centralizma i unitarizma, što se tiče državnog uređenja,

³ Petar Pekić, *Povijest Hrvata u Vojvodini*, Zagreb, 1930, str. 256.

sirovog protekcionizma u svakodnevnoj praksi, na osnovi političke i nacionalne pripadnosti, na razini tretiranja Bunjevaca, bile oličene i u osnovnoj tezi da su Bunjevci samo dio južnoslavenskoga troimenog »plemena«, u blažoj varijanti posebnost pod imenom – »Bunjevaca« a u drastičnijoj – »katolički Srbi«, te da se nikako ne mogu očitovati i smatrati Hrvatima. Suprotno tomu, druga je struja, na razini problema državnog uređenja zastupala ideje federalizacije, a hrvatstvo Bunjevaca uzimala kao osnovu za svako daljnje društveno-političko djelovanje.

Na jednoj su strani kao poluge za prosrpsku liniju služili državni aparat sa svim svojim represivnim mogućnostima, uprava nad prosvjetom, policijom, a za hrvatsku akciju među Bunjevcima centralna središta i polazišta bili su Crkva, sa svojim strukturama i organizacijama, kulturna društva i udruge, političke partije, lokalni tisak prohrvatskog opredjeljenja, ali i angažirani rad pojedinaца, doseljenih Hrvata.

Jezgru koja je vodila prvu struju činili su bunjevački političari koji su se uspinjali slijedeći direktive radikalskih vođa iz Beograda, poput Marka Jurića, dio činovnika odvjetnika i učitelja.⁴ Na drugoj su strani najistaknutiji crkveni velikodostojnici, poput biskupa Lajče Budanovića, zatim Blaška Rajića, političari, poput Josipa Vukovića-Đide, te mlada inteligencija, predvođena književnicima Aleksom Kokićem, Petrom Pekićem. Između ta dva antipoda, dva pogleda ali i odgovora na aktualne probleme, nalazila se masa običnog puka, mahom salašara, nadničara, zaokupljena egzistencijalnim problemima preživljavanja, koji su do polovice tridesetih godina bili još teži nego u predratna vremena.

Osim toga, odnos beogradskih, centralnih vlasti prema Zagrebu, odnosno prema političkim inicijativama koje su dolazile odatle, generalno nazivanim »hrvatsko pitanje«, bitno će se prelamati i reflektirati i na Bunjevce. Osim Radićeve političke organizacije Hrvatske seljačke stranke (HSS), koja će u nekim trenucima poprimati i karakteristike prave nacionalne fronte, nastupajući kao najsnažnija oporba Beogradu, Katolička crkva zauzimala je iznimno važno mjesto okupljajući golemi dio hrvatske nacije te izravno utječući na nj. Ona je razvijala i u novostvorenim uvjetima nastavila profilirati strategiju djelovanja u širem društvenom kontekstu. »Od početka XX. stoljeća, hrvatski klerikalci njegovali su poseban kulturni program koji je posebno isticao dvostruki identitet vjernika – katolički i nacionalni...«⁵ Prosvjetna politika, koju je u prvim godinama nakon rata kao ministar prosvjete vodio Svetozar Pribičević, iritirala je mnoge u Vojvodini a Katolička crkva bit će jedna od institucija koja je gubila ponajviše. Zakon o narodnim školama, koji je vrijedio do tada u Kraljevini Srbiji, proširen je 1920. i na teritorij Bačke, Baranje i Banata. Njime su podržavljene sve osnovne škole pa i konfesionalne. Oduzete su školske zgrade i inventar. Reakcija na to

⁴ Među političarima njihovi su predvodnici bili radikali Marko Jurić, »radikalski harambaša«, kako je nazivan u tisku, i Antun Vidaković, a među kulturnim radnicima Mara Đorđević Malagurski, odvjetnici Alba M. Kuntić i dr. Babijan Malagurski.

⁵ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918.–1941.*, II, str. 326.

bila su i istupanja narodnog zastupnika Blaška Rajića, koji je burno reagirao i u svojim govorima u Skupštini osuđivao takve postupke kao demonstriranje sile od države. Nekoliko razina utjecaja državne prosvjetne politike pokazuju u kojem je smjeru bila upravljena. Jedan je bio kontroliranje nastave vjeronauka, zatim instaliranje organizacija »jugoslavenskih sokola« u škole, ograničavanje prava na školovanje na materinskom jeziku – za pripadnike nacionalnih manjina, što sve nije moglo zadovoljiti nikoga osim jugoslavenskih nacionalista.

Ustav od 28. 06. 1921. nametnuo je laicizaciju društva, ograničio mogućnosti za djelovanje Crkve i preuzeo nadzor nad vjeroispovjednim školama. Pokazat će se da strah od srpsko-pravoslavne hegemonije nije bio neopravdan.

Od 1922. odnosi između Crkve i Države, stavljeni su u okvir pokušaja donošenja konkordata. Pregovori u tom smjeru intenzivirani su 1925., da bi ugovor bio i potpisan 1935., ali nakon toga i naprasno povučen iz procedure ratifikacije u Narodnoj skupštini.

Novi je element u tim odnosima unio papa Pio XI., koji je razvio i formirao Katoličku akciju te time potencirao stari sukob s državom. Slično je djelovala i organizacija Križara, nastala transformacijom Hrvatskog orlovskog saveza.⁶ Od 1929., uvođenjem diktature, zabranjene su političke stranke nacionalnih obilježja, pa tako i HSS. U tom će razdoblju izniman značaj imati Društvo sv. Jeronima sa svojom nakladničkom djelatnošću.

U tom razdoblju sukob Crkve i države postaje otvoren. Oruđa za nametanje integralnoga jugoslavenstva bili su i Zakon o osnivanju Sokola Kraljevine Jugoslavije i Zakon o narodnoj školi, koji samo produbljuju nezadovoljstvo Crkve.

U nadolazećim vremenima Crkva će se sve više angažirati na polju društvenog djelovanja.

Položaj subotičkih Bunjevaca u međuratnom razdoblju (1918.–1941.)

Bunjevci su uvijek s ponosom isticali da je Subotica središte bunjevdštine.

Ona je to zaista i bila; ne samo demografski nego i kulturno i politički. Da bi se doznalo nešto više o etničkom sastavu stanovništva Subotice, treba se koristiti rezultatima obavljenih popisa. No, popisi više govore o vladajućoj državnoj ideologiji nego što pružaju pouzdane podatke o nacionalnom sastavu žiteljstva.⁷ To vrijedi i za Suboticu. Nemoguće je služeći se samo tim rezultatima doći do validnih rezultata o broju pojedinih naroda, pa tako ni Bunjevaca.

Prvi poslijeratni popis stanovništva Subotice obavljen je 1919. za potrebe Pariške mirovne konferencije. U skladu s proklamiranim Wilsonovim načelima, vlastima je trebao podatak kojim bi se dokazalo da na tom teritoriju prevladava

⁶ Organizacija Križara u Subotici je formirana 1930. Historijski arhiv Subotica, dalje HAS, F: 47. Gradonačelnički ured, 682/1930.

⁷ Dr. Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji do 1921.*, Zagreb, str. 78.

slavenski živalj. Za razliku od idućega – državnog popisa, koji nije bilježio popisane po narodnosti već samo materinskom jeziku, zanimanju, konfesiji, tim se popisom tražilo očitovanje o narodnosti. Rezultati su bili sljedeći: od ukupno 101.286 popisanih, bilo je 65.135 Bunjevaca, 8.737 Srba, 19.870 Mađara, 4.251 Nijemaca, 3.293 Židova. Po načinu privređivanja, živjelo je od poljodjelstva 79.593 (»zemljodilaca«), 4.249 od obrta, 1.242 od trgovine, od činovničkih plaća 2.492, od slobodnih profesija 458 a 13.253 od drugih izvora. Po konfesiji je bilo 87.655 rimokatolika, 8.582 pravoslavna, itd. Prvi državni popis obavljen je 1921. Po njemu je bilo 60.699 »Srbohrvata«, odnosno onih koji su govorili tim jezikom. Sljedeći državni popis obavljen je 1931. U njemu se prvi put našla rubrika – Hrvat. Njih je u Subotici bilo 900, Bunjevaca 44.892, Srba 10.054, Mađara 39.108, itd. od ukupno popisanih 100.058. Broj domaćinstava iznosio je 24.466. Obilježje Subotice bilo je da je polovica žitelja, 50.767 po tom popisu, bila nastanjena u užem gradu, a ostatak na okolnim pustarama, naseljima i salašima. U kasnijim godinama operiralo se u tisku, kao i do tada, bročanim podacima o broju Bunjevaca u Subotici, no oni po pravilu nisu uvijek bili utemeljeni na argumentima. Tako *Bunjevačko žackalo* (21. veljače 1940., str. 3) u svom šaljivom stilu piše da: »U Subotici živi 75.000 Bunjevaca – Hrvata, 20.000 Mađžara i 6-7.000 Srba, te je zato proglašena za srpsku varoš.«

Nepovjerenje i animozitet beogradskih vlasti u prvim međuratnim godinama bili su usmjereni najvećim dijelom na neslavene – Mađare, Nijemce i Židove. Osim državne politike, koja ih je diskriminirala uskraćivanjem osnovnih građanskih prava, poput prava glasa ili isključivanjem iz dodjele zemlje u agrarnoj reformi, nekoliko pojedinačnih ekscesnih događaja, pritisaka ciljanih na nesrpsko stanovništvo Subotice, pokazuju da toga nisu bili pošteđeni ni Bunjevci, odnosno da su oni u jednom smjeru, bili usmjereni na sve katolike, a u drugome na one koji se služe latinicom. Primjeri su za to razbijanje prozora na »plebaniji« (župnom dvoru) crkve sv. Đurđa 1920., rušenje crkvenih kipova na javnim mjestima, za dvije je godine tri puta srušen kip »Sv. Ivana od Nepomuka« na Beogradskom putu (*Subotičke novine*, 23. 07. 1921.). Slučajevi uništavanja javnih natpisa na latinici nisu bili samo sporadični, već prije sustavni i redoviti. Povodom jednoga takvog slučaja, Lazar Stipić je 1925. podnio interpelaciju Gradskom senatu.⁸ Sporovi o natpisima na latinici tinjali su u cijelome međuratnom razdoblju. Jedan je od primjera za to i traženje Ive Prčića, gradskog odbornika, 1933. na sjednici Gradskog odbora da se na zgradu gimnazije stavi natpis i latinicom, budući da se »94% pučanstva služi isključivo latinicom«, ali mu je odgovoreno da na državnim nadležstvima mogu stajati samo natpisi na ćirilici.⁹ Bunjevci su u međuratnom razdoblju imali iznimno malen broj visokoškoloovanih predstavnika – intelektualaca. Tako njihova zastupljenost u ukupnom broju subotičkih odvjetnika, liječnika, inženjera, arhitekata, veterinaru, nije bila veća od 10%.

⁸ HAS, F: 47. Zapisnik 1925, 147. P. S. 23009/1925.

⁹ HAS, F: 47. IV 451/1933.

Po podacima za 1927., od 74 odvjetnika, Bunjevaca je bilo samo 6. Slično je stanje bilo i u liječničkom staležu, od 74 liječnika, bilo ih je 7.¹⁰ Bunjevačka je mladež između dvaju ratova visoko obrazovanje mahom stjecala na zagrebačkom sveučilištu.

Tisak je imao iznimno važnu ulogu u podizanju kulture i obavješćivanju. Među bačkim bunjevačkim Hrvatima nekoliko listova zauzimalo je istaknuto mjesto. Jedan od najznačajnijih bio je *Neven*. Od 1884. do 1941., *Neven* je bio okosnica nacionalnoproporodne svijesti među bunjevačkim listovima. *Hrvatske novine* pokrenuo je Blaško Rajić 1920. U tom pravcu pisale su i *Istina* (1922.–23.), *Borba* (1923.–26.), *Sloga* (1932.), *Naše slovo* (1934.–40.), *Bunjevačko-šokačka vila* (1935.) i *Bunjevačko žackalo* (1940.). Posebno mjesto zauzimali su časopisi *Subotička Danica*, *Bunjevačko-šokački kalendar* i *Klasje naših ravni*.

Komentari u lokalnim listovima posvećivali su mnogo prostora bunjevačkom pitanju. I na tom polju jasno se očituje prelamanje i sučeljavanje dvaju suprotstavljenih pozicija. Primjer za to je članak iz *Subotičkog glasnika* (27. 03. 1927., str. 1), pod naslovom »Iz zagorske torbe«. U njemu stoji: »Mi smo stalno tvrdili da Hrvata u Subotici nema, izuzev onih koji su se posle Ujedinjenja i Oslobođenja doselili u naš beli grad.« Na suprotnoj strani stoji npr. jedan od najkarakterističnijih tekstova, objavljen 17. 04. 1928. u listu *Neven*, koji su neki protivnici nazivali »zvaničnim organom Hrvatsko frankovačko bunjevačke nacije«. Pod naslovom *Iskrena reč* piše: »I jedni i drugi zaboravljaju i ne priznaju, da su Bunjevci i Šokci kao vojvođanski Hrvati isto tako jaki oslonac naše državne ideje, naročito pak u sjeverozapadnim dijelovima današnje teritorije Vojvodine, kao što su to i Srbi. Za njih ipak vojvođanski Hrvati uopće ne postoje; o njima se neće da vodi računa. Njih oko 200.000 duša jednostavno »nema u Vojvodini«. I dalje nastavlja »...za jedne i druge vrijedi političko načelo, da se Bunjevci i Šokci ne smiju nazivati ni osjećati Hrvatima, jer po Bogu brate, ta oni su Srbi«. Istaknuto je i očekivanje da će Vojvodina biti isto toliko hrvatska koliko i srpska, i unatoč tomu što je uočeno da vladajući krugovi iz Beograda i njihovi eksponenti na terenu često imaju bliže veze s vojvođanskim neslavenima nego s tamošnjim Hrvatima.

U mnoštvu subotičkih udruga i društava postojala je mnogobrojna skupina onih koji su u svom imenu nosili pridjev hrvatski. Takvo je bilo Hrvatsko prosvjetno društvo »Neven« sa svojom sekcijom – Hrvatskim pjevačkim društvom *Neven*, Hrvatski katolički orao,¹¹ Hrvatska katolička orlica, Udruženje hrvatskih sveučilištaraca »Antunović«,¹² Hrvatsko seljačko prosvjetno društvo

¹⁰ Kosta Petrović, *Subotica i kupalište Palić*, Subotica, 1927, str. 63-69.

¹¹ Na prijedlog Blaška Rajića, 1929. dobili su 2500 dinara za sudjelovanje na velikom sletu u Pragu. HAS, F: 47. X 72/1929.

¹² HAS, F: 47. gr. 2004/1925. U predmetu HAS, F: 47. Gr. 368/1926 nalazi se izvještaj o toj organizaciji, u kojem se ističe da su njegovi članovi »politički agilni bunjevački Hrvati«

– Seljačka sloga, Crkvena organizacija Križari,¹³ Hrvatski prosvjetni dom,¹⁴ Hrvatska kulturna zajednica (predsjednik joj je bio Blaško Rajić).

Osim nabrojanih, na okupljanju Bunjevaca Hrvata radila su i društva Pučki krug, Bunjevačko omladinsko društvo, Pučka kasina, Dobrotvorna zajednica Bunjevaca, Bunjevačka prosvjetna matica (osnovana 1925.), Bunjevačko momačko kolo, Katoličko divojačko društvo, Nogometni klub »Bačka«,¹⁵ Matica subotička (osnovana 1933).¹⁶

U međuratnom razdoblju, do 1936., u gradu je bilo nekoliko velikih javnih manifestacija kojima su se obilježavali razni povodi važni za Bunjevce Hrvate. Takva je bila proslava tisućite godišnjice hrvatskoga kraljevstva, 4. 10. 1925., kada je postavljena i spomen-ploča,¹⁷ akademija posvećena Zrinskom i Frankopanu, zatim akcija za podizanje spomenika Anti Evetoviću Miroljubu i Ivanu Antunoviću 1931.¹⁸ U 1935. godini (28. 09. – 5. 10.) u Subotičkoj matici održana je »Smotra bunjevačke prošlosti«, kojoj je pokrovitelj bio biskup Budanović.¹⁹ To je bio prvi korak u realizaciji ideje o potrebi formiranja Hrvatskog narodnog muzeja, koja ipak nije uspjela biti ostvarena.

Stožer okupljanja Bunjevaca Hrvata na kulturnom polju, Pjevačko društvo Neven, gostovalo je 1933. u Bosni i Hercegovini, posjetilo i izvorište rijeke Bune, Sarajevo, Mostar, Split, Zagreb. To putovanje imalo je znatnog odjeka u Subotici a i u sredinama koje su posjetili. Povodom toga izdana je i knjižica *Spomenica pohoda Bunjevaca u svoju staru postojbinu*, Subotica, 1934.

¹³ HAS, F: 47. 682/1930.

¹⁴ Imao je sjedište u Harambašićevoj 4, osnovan je 1926. godine, a pravila su mu odobrena 1929. HAS, F: 47. IV 4033/1934. U 1933. imao je 111 članova i održao 10 priredbi. HAS, F: 47. IV 3163/1933. Taj predmet je izvještaj o radu društava, s osnovnim podacima o broju članova i aktivnostima.

¹⁵ Izvještaj o radu društava i organizacija u 1933. godini. HAS, F: 47. IV 3163/1933.

¹⁶ To društvo osnovano je na poticaj Crkve, odnosno »Humano prosvjetnog odbora katoličkih crkvenih općina«. Kupilo je objekt u kojem je do tada radila Bunjevačka Matica (BPM), koja će imati pravo zadržati jednu kancelariju u njemu, do isplate ugovorene cijene. Zanimljivost je da su se tako pod istim krovom našle dvije Matice, prva koju su još 1925. osnovali krugovi bliski vlastima, na čelu s Markom Jurićem, sa svrhom da okupi Bunjevce koji su dijelili njihova shvaćanja, i druga, koja je njegovala hrvatski kulturni profil. Prva Matica, nazivana od hrvatskih subotičkih listova i »birtaška Matica u kojoj se priređuju samo partijske večere«, unatoč velikoj materijalnoj pomoći koju su joj davali organi vlasti, nije uspjela u svojoj nakani, njezini rezultati su ostali na nekoliko muzičko-folklornih priredbi, dok je druga izrasla u pravi centar okupljanja subotičkih Hrvata i usmjeravanja i pomaganja njihovih kulturnih dostignuća. BPM u 1933. nije imala ni jednu priredbu, a okupljala je 163 člana, dok je npr. Pučka kasina imala 416 članova, Katoličko divojačko društvo 601, itd. HAS, F: 47. IV 3163/1933.

¹⁷ Na zidu žandarmerijske komande, na Trgu kralja Tomislava postavljena je ploča s natpisom: »Spomen ploča prigodom 1000 godišnjice Hrvatskog Kraljevstva 925 – 1925. postaviše: Bunjevački Hrvati«. HAS, F: 47. II 108/1925.

¹⁸ Predsjednik Odbora bio je Blaško Rajić. U predmetu HAS, F: 47. X 14/1931. nalazi se plan otkrivanja, s dvije fotografije. Autor spomenika bio je Ivan Meštović. Vlasti su ipak uskratile dozvolu za podizanje, i on će biti postavljen tek 1936.

¹⁹ *Klasje naših ravni*, br. 2, Subotica, 1935.

Vojna obavještajna služba iz Subotice poslala je 1934. izvještaj šefu te službe u Beogradu, u kojem ocrtava »narastajuće uspehe hrvatske akcije među Bunjevcima«. ²⁰ U njemu se među ostalim navodi »Da je katoličko sveštenstvo u Subotici, Bajmoku, Somboru, sa biskupom na čelu, potpuno hrvatski orijentisano i stavilo se potpuno u službu širenja hrvatske ideologije među Bunjevcima.« Osim nabiranja uspjeha u toj »hrvatskoj akciji«, gdje se apostrofiraju i »skoro sva bunjevačka univerzitetska mladež, koja se školuje u Zagrebu, gde oni postaju hrvatski šovinisti i prenose ta shvatanja, sa uspehom u bunjevačke mase«, Hrvatski dom u Subotici, Bunjevačka matica, mladi bunjevački književni naraštaj na čelu s Petrom Pekićem, koji je napisao povijest Bunjevaca-Hrvata, koja je zabranjena jer »širi plemenski separatizam«, biskup Budanović i bivši gradonačelnik Stipić, pada u oči da, kako se to vidi iz zaključka izvještaja, najveću odgovornost za takvo stanje pripisuju doseljenim Hrvatima. »Uspeši tog svake pažnje vrednog rada nekolicine Hrvata, za ovih 15 godina u Subotici, Žedniku, Bajmoku, Tavankutu, Somboru, itd. su danas ti, da je sva bunjevačka inteligencija i najmanje 80% bunjevačkog naroda potpuno hrvatski i strogo katolički, ne samo orijentisana, nego i oduševljena zadahnuta. Na severu naše države, gde je pre 15 godina bilo samo nekoliko ljudi Bunjevaca, koji su se osećali Hrvatima, mi imamo danas 100.000 novih Hrvata, što je sve posledica upornog, sitnog, sistematskog, marljivog i neobično predanog rada nekih 20-30 hrvatskih intelektualaca, koji su se ovamo doselili, te prema tome bili samo presadeni.« To je ujedno i najbolja pohvala dalekovidnosti i uspješnosti poteza koji je potkraj 1918. i 1919. načinjen iz Zagreba, kada je Stjepan Radić uputio niz mladih ljudi, uglavnom slobodnih zvanja, u Bačku, gdje su se zdušno uključili u društveni rad bačkih Hrvata u Subotici, Somboru i drugim naseljima. ²¹

Subotički Bunjevci-Hrvati u razdoblju Monarhije nisu bili politički organizirani u obliku posebne stranke. Pripadali su raznim mađarskim, čak i šovinističkim strankama. ²²

Tek nakon ulaska u južnoslavensku državnu zajednicu doći će do formiranja nekoliko političkih opcija, odnosno stranaka koje su zastupale interese Bunjevaca-Hrvata. Rezultati koje su postizale na izborima svjedoče i o narastanju i usmjeravanju političkog raspoloženja bačkih Hrvata u jasnom opozicijskom smjeru, koji se pokreće i kreira iz Zagreba, a koji će se najjasnije izraziti na izborima 5. 5. 1935. Tako na izborima za Konstituantu, 28. 11. 1920., sudjeluju Bunjevačko-šokačka stranka (BŠS), koju vodi Blaško Rajić i Hrvatska pučka

²⁰ HAS, F: 176. 10. 339.

²¹ Ante Sekulić, Hrvati iz južnougarskih područja u godinama od 1918. do 1920., *Pro historia croatica 1, Zbornik uz 70. godišnjicu života Dragutina Pavličevića*, Zagreb, 2002, str. 311. Tu jezgru aktivista na planu širenja hrvatstva na ovim prostorima činili su: Mihovil Katanec, Ladislav Vlašić, Vinko Žganec, Stjepan Gabrić, Dragan Mrljak, Miroslav Mažgon i drugi.

²² Dr. Hrabak Bogumil, Stanovišta bunjevačkih političara o centralizmu, autonomiji i federalizmu 1918–1929, *Zbornik centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, god. 21, br. 1, Slavonski Brod, 1984, str. 92.

stranka (HPS). Osvojile su 25, odnosno 6% glasova izišlih birača u subotičkom okrugu. Sličan rezultat te stranke ostvaruju i na parlamentarnim izborima 1923.

Na parlamentarnim izborima 1925. dolazi do pregrupiranja, stvara se nova politička grupacija – Vojvođanska pučka stranka (VPS), u čije se ime kandidira Blaško Rajić. Istupajući odvojeno, VPS i BŠS svojim lošim izbornim rezultatima samo su pogoršali položaj Bunjevaca Hrvata. Zbog toga u idućem razdoblju nije opstala VPS, a BŠS 1926. pristupa HSS-u Stjepana Radića.

Na izborima 1927., od 32.911 upisanih birača u Subotici, na 45 glasačkih mjesta, glasovalo je 16.808, od toga je HSS osvojio 3.265, a pobijedila je koalicija Radikalne i Mađarske stranke s 5.158 glasova.

Godina 1928. obilježena je krvoprolićem u Narodnoj skupštini. Odbornici HSS-a u gradskom proširenom Senatu, reagirajući na ta ubojstva, iznose sljedeće: »Mi odbornici HSS u čije ime ovo podnosimo, moramo konstatovati da u našoj naciji ima još uvijek ljudi koji ispovedaju izopačena načela, misle da će na ovaj način zastrašiti borce za ravnopravnost zajamčenu Ustavom našim.«²³

Izbore 1931. karakterizira samo jedna, vladina zemaljska lista, a njezin je nositelj u Subotici bio Ivković Ivandekić Mirko, koji je dobio 11.147 glasova od 18.416 izišlih glasača. Ukupno je bio upisan 28.861 glasač.

Jedan od najvećih uspjeha na razini cijele zemlje, unatoč raznim pritiscima, pa i falsificiranjima, oporba – koalicija pod imenom Udružena opozicija (UO), ostvaruje 1935. Premda joj taj rezultat nije omogućivao dolazak na vlast, režim je bio ozbiljno uzdrman i prisiljen započeti s prilagođavanjima, koja će u krajnjoj instanci dovesti i do korigiranja kuta gledanja na poticaje iz Zagreba. U subotičkoj izbornoj jedinici, gdje je bilo 32.475 upisanih birača, glasovalo je njih 17.941. Za listu dr. Mačeka, čiji je nositelj bio Josip Vuković – Đido bilo je 9.818 glasova ili 54,72%, pa je on i izabran za narodnog zastupnika. Protukandidat dr. Mirko Ivković Ivandekić dobio je 2.019 (11,25%) a lista Dimitrija Ljotića, čiji je kandidat bio Franjo Poljaković, samo 0,32%. Glasovanje je bilo javno, pa je gradonačelnik zahtijevao da djelovođe biračkih popisa dostave popis za koga su glasovali pojedini birači.²⁴

Zanimljivo je da je na razini gradskih vlasti, od 12 gradonačelnika u razdoblju 1918.–41., bilo čak 9 Bunjevaca.²⁵ Ali u stvorenom političkom okružju, kada se do položaja u tijelima gradske vlasti dolazilo imenovanjem, svi su oni morali prvo zadovoljiti kriterije beogradskih vlastodržaca, a ne birača, domaćeg stanovništva.

Imenovanjima su postavljeni gradonačelnici kao i članovi gradskoga predstavničkog tijela. Dobar primjer za to je Ivan Ivković Ivandekić, prije starješina Hrvatskog sokola i član HSS-a, koji je, da bi dospio na položaj prvog čovjeka grada, morao pristupati režimskim strankama, Jugoslavenskoj

²³ HAS, F: 47. I 151/1928.

²⁴ HAS, F: 47. St. pov. 4/1935.

²⁵ Stevan Mačković, Subotica i bunjevački gradonačelnici, *Bunjevačke novine* br. 4, 5, 6, 7, Subotica, 1999.

nacionalnoj stranci i zatim Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici. On je obnašao dužnost gradonačelnika 1933.–34., odnosno predsjednika općine 1934.–38.

Od javnih zbivanja u Subotici 1936. treba još istaknuti da je u mjesecu lipnju, nakon velikih priprema i izgradnje novog stadiona, održana velika panslavenska i jugoslavenska manifestacija – IV. pokrajinski sokolski slet, s mnoštvom gostiju, među ostalima i Milanom Stojadinovićem, predsjednikom Ministarskog savjeta. U tom sklopu priređena je i izložba starina »Jugoslavenska Subotica« pravoslavnog popa Marka Protića. Bunjevci Hrvati nisu bili masovnije uključeni u nju.

Oni su se okupljali i djelovali u okvirima svojih društava, od kojih su u tom razdoblju najaktivniji bili Hrvatski prosvjetni dom i Subotička matica.

Proslava

Početkom 1936. osnovan je »Odbor za proslavu 250. godišnjice dolaska jedne grupe Bunjevca i preuzimanja vlasti u Subotici«. Inicijator i pokrovitelj te akcije bio je biskup Lajčo Budanović. »Za pretsjednika odbora izabran je naš prokušani narodni borac i vođa bačkih Hrvata presvj. gosp. Blaško Rajić.«²⁶ Tako će se na čelu tog tijela naći dokazan i sposoban organizator. Njegova uloga nije bila samo protokolarna. Rajićevim angažiranjem osmišljen je i realiziran plan i sam tijek velike svečanosti. Od drugih članova koji su bili izabrani u Odbor, treba istaknuti Ivana Malagurskog-Tanara, Miroslava Mažgona, Petra Pekića, dr. Mihovila Katanca, Albu Šokčića, Ivana Kujundžića, Katu Taupert. Tako će taj skup probranih javnih radnika, čijim je radom upravljao Blaško Rajić, uspjeti obaviti sve prijeko potrebne organizacijske pripreme, ishoditi dozvolu za održavanje jedne takve svetkovine, pozvati i pripremiti smještaj velikoga broja gostiju i, kao najvažnije, među Bunjevcima probuditi slavljenički duh.

Štampan je proglas – plakat te velik broj letaka koji su naslovljeni Bunjevci-Hrvati, kojima se narod upoznao sa svrhom proslave. I lokalni hrvatski tisak pratio je pripreme za proslavu.²⁷ Održavanje svečanosti planirano je na Veliku Gospu i Sv. Roka, s početkom od petka 14. do nedjelje 16. kolovoza. Već 12. tog mjeseca počeli su pristizati gosti. Prvi je bio mostarski biskup Alojzije Mišić, a za njim i skupina Hrvata iz Hercegovine, predvođena profesorom klasične gimnazije iz Širokoga Brijega, dr. Dominikom Mandićem. Gosti su bili i predsjednik Hrvatskoga kulturnog društva »Napredak«, dr. Ante Alaupović, zatim dr. Ante Čelik, izaslanici hrvatskog društva »Kranjčević«, »Hrvatska glazba« iz Mostara.

Predvečer 14. kolovoza na Trgu Ćirila i Metoda pred katedralom sv. Terezije skupilo se 20.000-30.000 ljudi, održan je koncert »Hrvatske glazbe«, vatromet, bakljada, da bi se nakon toga ta velika masa uputila prema glavnom kolodvoru da dočeka goste iz Hrvatske, koje je predvodio izaslanik dr. Vladka

²⁶ *Subotička Danica. Bunjevačko-šokački kalendar za 1937. godinu*, Subotica, 1937, str. 36.

²⁷ Ivan Kujundžić, *Izvori za povijest bunjevačko-šokačkih Hrvata*, Zagreb, 1968, str. 64-67.

Mačeka, narodni zastupnik dr. Ivan Pernar. Pozdravni govor održao je Blaško Rajić. »Vas, koji dolazite u ime dr. Vlatka Mačeka pozdravljamo od sveg srca i duše. Dolazite da uzveličate slavu Subotice, koja je oduvijek bila slavenska, a od 250 godina je hrvatska. Radujemo se, što nam evo dolaze naša najdraža braća iz Zagreba, tog hrvatskog središta, da s nama proslave ovo slavlje. Dobro nam došli svi a osobito Vi, zastupniče dostojnog vođe sviju Hrvata među koje se ubrajamo i mi Bunjevci!«²⁸ Zatim je govor održao i subotički narodni zastupnik Josip Vuković – Đido, a za njim i sam dr. Pernar. On je istaknuo: »Hvala vam, hrvatska bunjevačka braćo, za ovaj doček! Nije vas amo dotjerala sila, nego Bog i duša. Vama, koji ste ovdje starosjedioci, koji ste ovaj hrvatski grad Suboticu podigli, došao sam po želji dr. Vlatka Mačeka. Ne ide pravica i sloboda sama po svijetu, nego se za pravicu i slobodu treba boriti. Ne borimo se zato da bilo kome učinimo nepravdu, nego se borimo za svoje pravo, da unutar ove države budemo slobodni na svojoj hrvatskoj zemlji.«²⁹

Idućeg dana rano izjutra nastavljena je proslava. Došli su mnogobrojni gosti iz okolnih naselja i gradova, ponajviše iz Sombora. Organizirana povorka od oko 10.000 ljudi, koju je predvodilo 500 konjanika u narodnim nošnjama, uputila se Somborskim putem k igralištu »Bačke«. Misu u crkvi Isusova Uskrsnuća služio je mostarski biskup Alojzije Mišić, a zatim je slijedio nastup mješovitog zbora Hrvatskoga pjevačkog društva »Neven« pod ravnanjem dr. Mihovila Katanca. Nakon toga je slijedila jedna od najoriginalnijih točaka cijele priredbe – svečana povijesna povorka koju su činili kostimirani konjanici, a za njima cijeli niz sudionika u narodnim nošnjama, od »kraljica« i »risara« do »bandaša« i fijakera ukrašena klasjem. U povorci, koja je prolazila kroz gust špalir, sudjelovala su sva hrvatska nacionalna i prosvjetna društva: Pučka kasina, Kolo mladeži, Katolički krug, Katolička čitaonica, Kolo mladih nevenaša, Školska zadruga, Divojačko društvo, Dobrotvorna zajednica Bunjevaka, Hrvatsko pjevačko društvo »Neven«, Hrvatski prosvjetni dom, Hrvatska kulturna zajednica, Seljačka i gospodarska sloga, društva Križara i Križarica, političke organizacije, kao i omladinci koji su 10. studenog 1918. istaknuli hrvatsku zastavu na gradski toranj. Sva ta povorka uputila se prema trgu pred crkvom Sv. Terezije gdje se nekoliko govornika obratilo masi okupljenoga svijeta. Osim Blaška Rajića, govorio je dr. Pernar, u ime seljaštva subotički paor Vranje Tumbas, u ime intelektualaca dr. Marko Kuntić, u ime hercegovačkih studenata Stjepan Barbarić, a kao predstavnik ličkih Bunjevaca Josip Tomljanović iz Senja, narodni zastupnik iz Zagreba Milutim Mayer, veliki meštar »Braće hrvatskog zmaja« i Josip Vuković – Đido. Zajednički nazivnik u svim govorima bilo je naglašavanje da su Bunjevci opstali kroz stoljeća kao katolici, da su oni dio hrvatskog naroda i da imaju potrebe i snage da i dalje jačaju veze s maticom. Pjevanjem Lijepe naše završeno je slavlje na trgu.

²⁸ cit. *Danica*, str. 42.

²⁹ isto, str. 43.

Narodno veselje nastavljeno je popodne na igralištu »Bačke« uz bogat glazbeni program.

Idućeg dana, 15. kolovoza, u prostorijama Pučke kasine otkrivena je u svečanoj dvorani slika biskupa Ivana Antunovića. Planirano je i postavljanje spomen-ploče, na kojoj su se našli stihovi Alekse Kokića, na gradskoj vijećnici, ali kako to gradske vlasti nisu dopustile, ona je našla mjesto na zgradi Kasine. Prigodni govor tom prigodom održao je Ive Prčić.

Program proslave uključio je i održavanje prve glavne skupštine Hrvatske kulturne zajednice, istog dana, 15. kolovoza popodne, u dvorani Subotičke matice (danas bioskop Zvezda). Za predsjednika je izabran Blaško Rajić a za tajnika dr. Mihovil Katanec.

Istog dana održana je i svečana akademija u gradskom kazalištu. Glavna točka te priredbe bila je povijesna drama u četiri čina »Tri stoljeća«, Ivana Malagurskog-Tanara, subotičkog profesora.

Idućeg dana, 16. kolovoza, na Bajskom groblju položeni su vijenci na nov nadgrobni spomenik popa Paje Kujundžića. Idući čin proslave u tom danu bilo je otkrivanje spomenika Anti Evetoviću Miroljubu, u parku pokraj crkve Sv. Terezije. Bistu je izradio Ivan Meštović. Taj je spomenik trebao biti postavljen još 1931. U velikoj dvorani Doma katoličkih udruženja održano je omladinsko zborovanje. Govorio je Ivan Kujundžić, dijecezanski duhovnik hrvatskih katoličkih društava za omladinu, Petar Kulić, križar. Nakon toga je održana misa zahvalnica.

Odjeci toga hrvatskog slavlja nalazili su mjesta kako u lokalnim tako i u zagrebačkim te drugim hrvatskim listovima. *Subotičke novine* objavljivale su prigodne tekstove već nekoliko mjeseci prije proslave, za samu proslavu izdan je poseban svečani broj (*Subotičke novine*, br. 10, 1936.), a i sljedeći broj (*Subotičke novine*, br. 11) objavio je mnoštvo tekstova o proslavi. I časopis *Klasje naših ravni* (god. II, br. 4. 1936.) te *Subotička Danica* (za 1937. godinu) posvetili su toj temi jedan broj. U izdanju Matice subotičke pred čitateljstvom se pojavila i knjiga Ive Prčića »Subotica i Bunjevci«.

Tako je s velikim uspjehom, uz impozantan broj sudionika i gledatelja završena ta proslava. Organizatori su mogli biti zadovoljni. Narasli potencijali subotičkih Hrvata – Bunjevaca, od onih na polju kulture, do političkih, našli su put da se tom prigodom, objedinjeni i složni, jasno iskažu. Ali, kako je to napisao i formulirao sam Blaško Rajić, put ka cilju, kojem se težilo – »priznanju i uvažanju Bunjevaca Hrvata«, ovim koracima tek je bio zacrtan.³⁰

Zaključak

I doista, u sljedećem burnom razdoblju pred njima su stajali pravi izazovi na putu očuvanja dostignutog i postizanja još konkretnijih rezultata koji bi im omogućili nesmetan daljnji razvoj. Iz nekoliko crtica o njihovu djelovanju može

³⁰ Blaško Rajić, 250 godina, *Klasje naših ravni*, br. 4, god. II, Subotica, 1936., str. 194.

se osvjedočiti da se težište rada prenosilo na političko polje. Nastavili su pratiti liniju koju su diktirali politički vođe iz Zagreba, u prvom redu dr. Maček. To se ogledalo u jačanju organizacije HSS-a na subotičkome području, ali i u drugim manifestacijama, kao što je bila masovna proslava njegova rođendana 1937. Ni odgovori lokalnih žandarmerijskih vlasti nisu izostajali: u travnju 1939. zbog isticanja hrvatskih zastava na nekoliko tavankutskih kuća i domu Seljačke sloge protiv počinitelja su podnesene kaznene prijave.³¹

U predvečerje velikog svjetskog sukoba sila, srpsko-hrvatske tenzije nastavile su i dalje tinjati. Pregovorima o prekomponiranju državnog ustrojstva, sporazumom Cvetković-Maček, stvaranjem Banovine Hrvatske, pokušalo ih se umiriti i zadovoljiti težnje Zagreba. S velikim nadama i iščekivanjima, koja će se pokazati uzaludnim, pratili su subotički Hrvati ta događanja. Josip Vuković – Đido, već marta 1939., nakon povratka iz Zagreba, gdje se sastao i s dr. Mačekom, donio je projekt budućeg sporazuma i počeo u javnosti iznositi da će »Subotica otpasti od Srbije«. ³² Nadolazeći ratni vihuri uzeli su veliki danak i od svih Subotičana, pa i Hrvata Bunjevaca.³³

Nakon rata, novouspostavljene revolucionarne vlasti nameću nove socijalne koordinate, pa korjenito mijenjaju i tretiranje Bunjevaca. Osim niza dokumenata, o tome dobro svjedoči jedna depeša. Glavni Narodnooslobodilački odbor Vojvodine (NOO) uputio je u svibnju 1945. dopis svim okružnim NOO-ima, u kojem stoji: »Kako bunjevačke i šokačke narodnosti ne postoje, to vam se naređuje da sve Bunjevce i Šokce imadete tretirati isključivo kao Hrvate bez obzira na njihovu izjavu.«³⁴ Tako je iste godine popisano u gradu 8.759 Srba, 44.712 Hrvata, 38.355 Mađara, 1.965 Nijemaca, 3.739 Židova itd.³⁵

Time započinje nova etapa u životu bačkih Hrvata, kojoj će se, sukladno novim uvjetima, morati prilagoditi sve njihove snage i reprezenti, pa i Crkva i svećenstvo. Njihova borba za »priznanje i uvaženje« još nije bila okončana.

³¹ HAS, F: 57. 3584/1939.

³² Politički zbor UO na Šebešiću, HAS, F: 57. 2311, 3616/1939.

³³ Poimenični iskaz o 7.032 žrtve dali su Mirko Grlica, dr. Antal Hegediš, Milan Dubajić, Lazar Merković u knjizi *Imenik žrtava Drugog svetskog rata na području subotičke opštine*, Subotica, 2000.

³⁴ HAS, F: 70. 14 157/1945.

³⁵ HAS, F: 70. 9090/1945.